

Műhely

Ruzsa György

Egy szerb és erdélyi származású, görög hagyományú, orosz–ukrán, ezüst Kaszperovszkaja Istenszülő-ikon

A Kaszperovszkaja Istenszülő (Kaszperovkai Istenszülő, A Kaszperova-féle Istenszülő, Kaszperova földbirtokosnő Madonnája) – helyesebben: *Az Istenszülő Kaszperovkai ikonja* (oroszul: *Касперовская икона Божией Матери, Касперовская Богоматерь, Касперовская Богородица*) – az Eleusza ikonográfiai típus egyik változata. Erdélyi eredetű. Legendája szerint az ősi ikont, melyet fatáblára ragasztott vászonra olajjal festettek, a 16. század végén Erdélyből hozta egy szerb férfi, aki a Herszoneszoszi Kormányzóságban telepedett le. Megkockáztatom azt a feltevést, mely szerint lehet, hogy az úgynevezett „második délszláv hatás” („Второе южнославянское влияние”) késői hullámának keretében jutott el ez az ikon a dél-oroszországi Herszoneszoszi Kormányzóságba. E különleges hatás, mely elsősorban az orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvre hatott a balkáni szláv (szerb és főleg bolgár) és kisebb mértékben román történelmi, kulturális és egyházi kapcsolatok révén bontakozott ki a 14., a 15. és a 16. századok folyamán.¹

Valószínűnek tűnik az is, hogy az ikon a 18. század közepe táján került Dél-Oroszországba, amikor is – a történelmi adatok szerint – több szerb települt ide.

Az ikonról az első hitelesnek tekinthető adatok az 1809-es évhez kötődnek. Ekkor Julianyija Ioannovna örökölte meg, aki a Kaszperovka birtok tulajdonosa volt. (Novo-Ivanovka. Ma: Kizomisz (Кизомыс) falu, mely a Herszonszkaja terület Belozjorszkij kerületében található.)

1840 februárjában, amikor Kaszperova földbirtokosnő e régi ikon előtt imádkozott, észrevette, hogy az elsötétült ikonarcok kivilágosodtak, és az egész ikon csodálatos módon megújult. Az ikon ezután számos gyógyításos csodát tett. Például – többek között – még ez év tavaszán, miután az ikon előtt imádkozott, egy Burjajeva nevű nemesasszony bénult bal keze meggyógyult, 1843 nyarán pedig egy tizenhárom éves parasztfiú gyógyult ki epilepsziájából.

Julianyija Ioannovna hamarosan az imának és az ikonnak szentelte életét, a faluba érkező zarándokokat szállással segítette. 1844 januárjában Zelinkevics pópa javaslatára a csodatévő ikont a helyi Szent Miklós-templomba vitték. Hosszas vizsgálatok után hivatalosan is csodatévőnek

Ruzsa György (1947) – művészettörténész, az MTA doktora, professor emeritus, ELTE, Budapest, ruzsagyorgylajos@gmail.com

¹ Bár e kérdéstről mindmáig igen nagy viták folynak, most csak állásfoglalás nélkül figyelemfelkeltésként egy tanulmányt emelek ki: М. Г. Гальченко: *О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв.* In: Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Сборник статей. Москва 2000. 123–152.

Kaszerovkai Istenszülő. Moszkva, 1888. Ezüst. Ovális. M.: 7 cm. Sz.: 5,5 cm. Pálos Sziklatemplom. Letéti Gyűjtemény. Budapest, Ltsz. PY 1291. Fotó: Spitzer Fruzsina

nyilvánították, és csodatételeinek helyszíne alapján Kaszerovszkajanak nevezték el. Körmeneti ikonként is tisztelték, a Dnyeper és a Bug folyókon hajóval is szállították.

A krími háború idején (1853–1856) az ikon Odessza városát is megmentette. Jevgenyij Nyikolajevics Pogozsev, az Istenszülő-ikonok egyik legnagyobb kutatója – írói álnevén Jevgenyij Poszeljanyin² – ezzel kapcsolatban az írja, hogy a csodatételeire határozatot

² Itt röviden meg kell emlékeznünk e tragikus sorsú kitűnő ikonkutatóról és hagiografusról. Jevgenyij Nyikolajevics Pogozsev (Moszkva, 1870. április 21. – Leningrád, 1931. február 13.) tizennyolc éves korában egész életét meghatározó élményben részesült. Miután meglátogatta az igen jámbor és bölcs Szent Amvroszij Optyinszkij (1812–1891) szerzetest – akinek különleges személyisége sokban inspirálta Dosztojevszkijt *A Karamazov testvérek* című regényének megírásakor Zozsima sztarec alakjának megformálásában –, a fiatalember teljesen megváltozott, optinai szerzetes akart lenni, de a bölcs öreg ezt ellenezte, mondván, hogy „először az egyetemet kell elvégeznie”. Amikor Jevgenyij Nyikolajevics megszerezte a jogi diplomát, a szent a következőket mondotta: „Írjon a hit, az egyház és a nép védelmében!” Így születtek meg Pogozsev rendkívül jelentős hagiografiai és ikonokról szóló könyvei. Ez utóbbiak közül az Istenanya-ikonokat részletesen bemutató, nyolcszáz oldalas, hatalmas munkája vált a leghíresebbé. (E. Поселянин [под., ред.]: *Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее жизни чудотворных икон*. Санкт-Петербург, Книгоиздательство П. П. Сойкина, 1914) Ebben a műben az Istenszülő ikonjainak különböző ikonográfiai típusait írja le – többek között foglalkozik a Kaszerovszkaja ikonnal is – ünnepeik szerint elrendezve. Az ikontípusok történetének feldolgozása mellett széles körű gyűjtés alapján ismerteti ezen ikonokhoz kapcsolódó csodákat és különleges legendákat.

1930. december 26-án a kommunizmus hisztérikus vallás- és egyházellenes kampánya során letartóztatták. Az Egyesült Állami Politikai Hatóság Különleges Osztálya (Особый отдел ОГПУ = Особый отдел Объединённого государственного политического управления) bíróságon kívüli tárgyalásra utalta ügyét, és kérvényezte, hogy

hoztak, mely szerint „az utókor számára meg kell örökíteni ezt az eseményt, és október elsejét szent ünnepnappá kell nyilvánítani”.³ Hálából drágakövekkel díszített, nagy értékű ikonborítót helyeztek az ikonra. A borítót Szazikov moszkvai mester készítette hétezer rubelért.⁴

Ki is lehetett ez az A. M. Jacij által említett mester, ezt nehéz pontosítani. A Szazikov család igen híres ötvöscsalád volt. Közülük Pavel Szazikov és Szergej Szazikov testvérek jöhetnek szóba, akik 1879-ig működtek Moszkvában.⁵

Az ikont, amikor az odesszai székesegyházban őrizték, 1872 február végén ellopták, és csak március 20-án találták meg.⁶ Ezután új ikonborítót készítettek számára.

Az első világháború során is több csodát tett. Odessza városát kétszer is megvédte a török hajók támadásától. 1922-ben pedig egy nagy kolerajárványt szüntetett meg közös imádság hatására.⁷

A Kaszperovszkaja ikont minden évben szeptember 25-én Kaszperova faluból az odesszai Urunk Színeváltozása-székesegyházba vitték, ahol húsvétig maradt. Ám a kommunista hatalom Oroszországnak ezt az egyik legnagyobb székesegyházát, melyet 1808-ben szenteltek fel, 1932 márciusában bezáratta, majd 1936 májusában felrobbantotta. A műkincesek egy részét elszállították, de ezek később eltűntek.⁸ A Kaszperovszkaja ikon az odesszai Istenszülő Elszenderedése-székesegyházba került. Ez a viszonylag kisméretű ősi ikon (31 x 26,5 cm) gazdagon díszített borítóval látható ma a székesegyházban.

Az ikonon vállképben ábrázolták az Istenszülőt a Gyermek Jézussal. Az Istenszülő megható gyöngédséggel hajol fiához. A kis Jézus jobb kezében írástekerceset tart, melyet állához érint, baljával pedig anyját öleli át. Ez az ikonográfiai típus rendkívül szoros kapcsolatban áll az Istenszülő herszoni ikonjával (oroszul: Корсунская икона Божией Матери),⁹ annak is az Eleusza, vagyis a Könyörületes, Meghatódott Istenanya variánsával. A hagyomány szerint az ősi ikont még Szent

Pogozsev Jevgenij Nyikolajevics polgártársnál „a társadalomvédelem legmagasabb fokát kell alkalmazni, vagyis az agyonlövést” („применить высшую меру социальной защиты – расстрелять”). Az ítéletet február 13-án végrehajtották. (Следственное дело. Архив УФСБ по Санкт-Петербургской обл., № 21549.)

Fontosabb művei: E. Поселянин: *Святые земли русской. С описанием жизни и подвигов святых и знамений, бывших от чудотворных икон.* Санкт-Петербург 1899; E. Поселянин: *Преподобный Серафим Саровский чудотворец (с новыми сведениями о Старце).* Санкт-Петербург 1903; E. Поселянин: *Русская Церковь и русские подвижники XVIII века.* Санкт-Петербург 1905; E. Поселянин: *Праведник нашего времени: оптинский старец Амвросий.* Санкт-Петербург 1907; E. Поселянин: *Собор московских чудотворцев.* Москва 1912; E. Поселянин (pod., red.): *Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее жизни чудотворных икон.* Санкт-Петербург, Книгоиздательство П. П. Сойкина, 1914.

³ E. Поселянин (pod., red.): *Богоматерь. i. t. 627.*

⁴ A. M. Яций: *Чудотворная икона Божией Матери Касперовская.* Москва 2003. 18.

⁵ M. M. Постникова-Лосева – Н. Г. Платонова – Б. Л. Ульянова: *Золотое и серебряное дело XV–XX вв. Территория СССР.* Москва, Издательство »Наука«, 1983. 225.

⁶ Херсонские Ев. 1872. № 6. 168.

⁷ A. M. Яций, *op. cit.* 32.

⁸ A székesegyházat mostanában a régi helyén az eredeti formájában újra felépítettek, és Kirill Moszkva és egész Rusz patriarchája 2010. július 21-én felszentelte. Feljegyezték, hogy a robbantás úgy történt, hogy a nagy harangtornyot robbantották föl úgy, hogy az az épülete zuhanjon, mivel a falak oly erősek voltak, hogy azokat közvetlenül nem tudták volna felrobbantani. Irodalom: Игуменья Серафима: *Одесский Спасо-Преображенский собор: жизнь, гибель, воскресение.* Одесса 1993; Ф. А. Самойлов: *Из истории Одесского Кафедрального Спасо-Преображенского собора.* = Воронцовский сборник. Сборник научных статей. Одесса, Студия »Негоциант«, 2009 (вып. 2). 122–128.

⁹ A. A. Шахматов: *Корсунская легенда о крещении Владимира.* = Сборник статей, посвященных... В. И. Ламанскому. Санктпетербург 1908. ч. 2. р. 1136; Д. В. Айналов: *История древнерусского искусства.* Киев–Царьград–Херсонес. In: Известия Таврической УАК. Симферополь 1920. № 57. 136–248; Л. А. Щенникова: *Запрестольная икона Успенского собора с изображением »Богоматери Корсунской«.* In: ГММК. Материалы и исследования. Москва 1987. вып. 5. Новые атрибуции, 8–22; И. А. Шалина: *Богоматерь Эфесская–Полоцкая–Корсунская–Торопецкая:*

Lukács evangélista festette közvetlenül az Istenszülőről másolva. Az ősi ikonnak egy másolatát 988. október 9-én Herszomból Kijevbe hozatta Szent Vlagyimir kijevi fejedelem. A Herszoni Istenszülő ikon Meghatódott Istenanyát bemutató variáns, miként a Kaszperovkai Istenszülő-ikonon, Szűz Mária és a Kis Jézus arca összeér. Ez az anyai és gyermeki szeretet, összetartozás finom kifejezése, de teológiai értelemben az evilági és a túlvilági találkozásának érzékeltetése is.¹⁰

A Kaszperovkai Istenszülő-ikonon különös származásával, bizánci-görög gyökereivel és délorosz–ukrán területen kialakult nagy kultuszával és tiszteletével egyike a szakirodalomban jelentőségéhez mérten kevésbé feldolgozott, ám igen széles körű kapcsolatokkal rendelkező nagy hatású ikonoknak.

*

A bemutatásra kerülő nagy értékű ezüst ikon¹¹ kiemelkedő mesterségbeli és művészi kvalitásával és a fent említett hagyományok nemes megőrzésével azonnal megragadja figyelmünket. Az ovális formájú ikonon fent az ikon megnevezését jelző egyházi szláv feliratot találunk: ПРС[ЧИ]СТЫА Б[ОГОРОДИ]ЦЫ КАСПЕРОВСКІА.

Bal oldalt az Istenszülő válla fölött ötvösjegyeket látunk. Az első pajzsban cirill betűs Л. О. (azaz: L. O.) monogram helyezkedik el, alatta, még ugyanebben a pajzsban 1888-as évszám. A következő pajzsban a 84-es számot, míg az azt követően a sárkányt legyőző Szent György kisméretű lovas alakját figyelhetjük meg. Ez utóbbi ábrázolás Moszkva város címerére utal, és egyben arra, hogy a tárgy Moszkvában készült. A Sárkányt legyőző, lovon ülő Szent Györgyöt ábrázoló ötvösjegyet 1741-től 1899-ig használták a moszkvai ezüstök megjelölésére. A 84-es szám 84 zolotnyik finomságú ezüstöt igazol. A zolotnyik, mely az ezüstötívzet finomságának régi orosz mértékegysége, 84-es számmal azt jelenti, hogy az ötvözet 875 ezrelék ezüstöt tartalmaz. A cirill betűs Л. О. (azaz L. O.) monogram az 1888-as évszámmal Lev Fedorovics Oleksz (Лев Федорович Олекс) ellenőrzőmestert, más szóval próbamestert jelöli. A Posztnyikova-Loszeva-féle jegykönyvben ez az ellenőrzőmester 1890 és 1896 között működött.¹² Kiegészíthetjük ezt az állítást a fenti adattal, és megállapíthatjuk, hogy Lev Fedorovics Oleksz már 1888-ban is dolgozott moszkvai ellenőrzőmesterként.

A rendkívüli finomsággal kialakított ábrázoláson feltűnnek a hosszú ujjú, elegáns mozdulatú kézfejek, a gondosan megmunkált ruharedők, különösen a maphorion (görögül μαφόριον) redői és szegélydíszei, és e kendő alól alig kilátszó másik fejkendőnek, a csipécnek (oroszul чепец) bravúros érzékeltetése. A maphorionon megjelennek aprólékos kivitelben a sokszugarú csillagok.

Исторические имена и архетип чудотворной иконы. = А. М. Лидов (ред., сост.): *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси.* Сборник статей. Москва 1996. 200–251; Т. В. Толстая – Е. В. Уханова: *«Корсунские» реликвии и крещение Руси.* = *Христианские реликвии.* 2000. 147–161.

¹⁰ Néhány fontosabb mű a Kaszperovszkaja ikonról: И. М. Знаменский прот.: *О Касперовской иконе Божией Матери.* Одесса 1877; С. В. Петровский свящ.: *Касперовский чудотворный образ Богородицы.* Одесса 1889; [Овцын]: *Касперовская чудотворная икона Божией Матери.* Сост. по сведениям шнуговой книги в Касперовской церкви и из брошюры прот. И. Знаменского. Одесса 1890; В. А. Иванов, свящ.: *Св. чудотворная Касперовская икона Божией Матери:* Следование ее по Херсонской епархии с 22 авг. по 28 сент. 1915 г. Одесса, 1915.; А. М. Яцый: *Чудотворная икона Божией Матери Касперовская.* Москва, 2003.; А. А. Климова: *Касперовская икона Божией Матери.* = Православная энциклопедия. Москва, Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. т. XXXI. 479–480.

¹¹ George Ruzsa: *Images of the Virgin Mary in Russian Icons.* Вр., 2019. 60.

¹² М. М. Постникова-Лосева, *op. cit.* 205.

Ezekből Mária maphorionján mindig három helyezkedik el. Egy a maphorion homlokrészén, kettő pedig a vállrészen. Ez a három csillag arra utal, hogy az Istenanya Jézus születése előtt, a szülés alatt és a szülés után is szűz volt. (A vállán lévő egyik csillagot az ölében lévő kis Jézus ikonunkon eltakarja.)

Az ikonon kétségtől legmegkapóbbak a szemek. Itt sajátos ábrázolást figyelhetünk meg. A mester a fémikonoktól eltérően a szemeket nem enyhén domborúan ábrázolja, hanem a szemgolyókat mélyítve és hangsúlyozottan. Mindez megható érzelmi töltést ad e kicsiny ikonoknak. Erre az ábrázolásra is érvényesek Mihail Alpatov finom – talán egy kissé szubjektív – megfigyelései, melyeket ugyancsak egy Eleusza típusú (Vlagyimiri Istenszülő) ikonnal kapcsolatban írt. „A kisdéd Jézus arcával anyjához simul, de mintha észre sem venné ezt a gyengédséget: szívhezszóló pillantással mered maga elé, tekintetében a gyermekéért aggódó anya nyugtalansága tükröződik. [...] Az [...] ikon dialógusa [...] az anyaság mélyebb felfogásáról tanúskodik. Az ábrázolás olyan ellentétet egyesít magában, mint a gyermeki szorongás és az anyai elszántság, a gyermeki gyengédség és az anyai szigor, az együttlét öröme és a jövőért való aggodalom [...] A [...] mester a szerető anya arcának ábrázolásánál egy nemes érzést fejezett ki, amely hatalmába keríti az embert, s minden rosszat száműz a szívéből.”¹³

An Icon Based on Greek Tradition, with Russian and Ukrainian Influence, of Serbian-Transylvanian Provenance: the Silver Icon of Theotokos Kasperovskaya

Keywords: The Theotokos of Kasperovka, metal icons, Russian silver; Лев Федорович Олекс (Lev Fedorovich Oleks) controlling master

The Theotokos of Kasperovka, or, more exactly, the Kasperovka icon of the Theotokos (Russian Касперовская икона Божией Матери, Касперовская Богоматерь, Касперовская Богородица) represents a version of the Eleousa iconographic type. The icon originates in Transylvania. Legend has it that the ancient icon, painted on canvas glued to a wooden panel, was brought by a Serbian man from Transylvania, who eventually settled down in the Herson Governorate, in the late 16th century. Finally, it was inherited by a lady landowner called Kasperova. In 1840, while she was praying in front of the icon, she noticed that the darkened faces in the icon had brightened up and the whole icon had been renewed in a miraculous way. After this the icon worked several wonders of recovery. During the Crimean War (1853-1856) it also helped the city of Odessa. The icon ended up in the Odessa Cathedral of The Dormition of the Virgin, where this relatively small icon (31 x 26.5 cm) is displayed with a richly decorated cover.

The silver icon described here partly follows the traditions of ancient iconography. In the icon, the head and shoulder image of the Theotokos with the Infant Jesus can be seen. The Mother of God bends toward her son with moving tenderness. The Infant holds a roll in his hand, touching his chin with it and embraces his Mother with his left arm. (Moscow, 1888. Controlling master: Лев Федорович Олекс = Lev Fedorovich Oleks.)

¹³ M. Alpatov: *A művészet története*. I. Bp., 1963. 237–238.